

Vörös és barna: adalékok az európai diktatúrák könyvtárainak történetéhez (Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság) – recenzió

P. Toldi Márta
dr.toldi.marta@gmail.com
Berzsenyi Dániel Könyvtár,
Szombathely,
nyugdíjazott könyvtárigazgató

Beérkezett: 2024.08.03
Elfogadva: 2024.08.09.
Publikálva: 2024.08.15.

Könyvismertető

Sonnevend, P. (2024) Vörös és barna: adalékok az európai diktatúrák könyvtárainak történetéhez (Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság), Kovács, K., Rácz, Á. (szerk.), Budapest, Gondolat Kiadó, ISBN: 978 963 556 529 0

Sonnevend Péter a Vörös és barna címmel megjelent, másfél évtizednyi könyvtártörténeti rekonstrukciós kutatásait foglalta kötetbe. A könyv egyes fejezeteit a *Könyvtári Figyelő* már közreadta, illetve az egyik Magyarországhoz kapcsolódó rész bekerült a Nemzeti téka sorozat *Fejezetek a magyarországi könyvtárügy*

*történetéből (1945–1956)*¹ kötetébe is. Mégis együttes olvasásuk a döbbenet erejével vonja magára a figyelmet. Egyrészt a bolsevik-sztálinista és a náci könyvtárvilág forrásvidékének párhuzamos bemutatása nem csupán leíró történeti műfajban jelenik meg, hanem szaklapok elemzésével, az egymásra rímelő szervezési technikákat is érzékletesen feltárva, bemutatva az orosz-szovjet és náci-német politika megállíthatatlan erejét a hegemon ideológia érvényesítésében. Másrészt megidézi az 1945–1956 közötti magyar könyvtári életvilág birodalmi érdekszférákban vergődő, legjobbjai által autonóm nemzeti-polgári horizontra vágyakozó humán szolgálat keservének valóságát. Izgalmas tartalmi többletet nyújt annak bemutatása, hogy miként értelmezi a német könyvtáros szakma elődjének útkereséseit, behódolását, valamint a mártírok áldozatvállalását.

Első rész

A „vörös” bolsevik-sztálinista könyvtárak és előzményeik címrész 1830-tól 1941-ig követi a cári Oroszország „megkésített felívelését”, az azt követő bolsevik proletárdiktatúra és a sztálini önkényuralom közkönyvtári történetét.² A szerző véleménye

Cite as/Így hivatkozd: P. Toldi, Márta (2024) Vörös és barna: adalékok az európai diktatúrák könyvtárainak történetéhez (Szovjetunió, Német Birodalom, Magyar Népköztársaság) – recenzió, *Central European Library and Information Science Review (CELISR)*, 1(2), p. 196–200.

szerint a 19. század közepétől a bolsevik uralom színre lépéséig valódi változás történt a könyvtárak elérhetőségében azon kevesek számára, akik birtokában voltak az olvasás lehetőségének. Történelmi visszatekintéssel megidézi a cári önkényuralom és birodalomépítés történéseit, majd a reformer II. Sándor cár által elindított korszerűsítési törekvéseket, köztük a „zemsztvo” (falusi-városi hivatalok és választott testületek) létrehozását. A kulturális szférán belül áttekinti az oktatás, az írástudás, az olvasás, a könyvkiadás és a sajtó helyzetét. Részletesen tárgyalja a Nagy Katalin uralkodása idejére tehető nyilvános könyvtárügy indulását. Megtudjuk, hogy a decentralizált állami irányításnak köszönhetően a zemsztvók iskolákat, olvasóköröket, könyvtárakat szervezettek. Ám működésüket és az állománygyarapítás határait az állam szigorúan szemmel tartotta, a cenzúraszabályzat (1890) mellékleteként nyilvános könyvtári/népkönyvtári szabályzatot adott ki, valamint a kormányzóságok statisztikai jelentéseket készítettek működésükről.

Az első orosz forradalom hatására az Orosz Bibliológiai Társaság 1905 nyarán feljegyzést készített a könyvtárak változtatási igényeiről, melynek hatására megindult a könyvtárosok képzése 1907-ben. A szakma önszerveződésének jele, hogy szintén ebben az időszakban megalakult az első könyvtáros-egyesület, kiadtak egy átfogó könyvtárszervezési kézikönyvet (1904), és a Bibliotyekar (1910–1915) szakfolyóiratot is megjelentették. Izgalmas adalék a korszakból bemutatott két könyvtártudós, a világszerte ismert olvasáspszichológus N. A. Rubakin (1862–1946) és a világ számos országában tanulmányúton járt orosz, majd szovjet közkönyvtáros I. B. Havkina (1871–1949) biográfiája. A nagy háború, majd a bolsevik hatalomátvétel kerékbe törte az éppen csak megindult felívelést.

Az 1918–1928 közötti évtizedet több egymás mellett létező tendencia érvényesüléseként mutatja be Sonnevend. A cári birodalom bukását követően teret kaptak azok a művelődéspolitikusok, könyvtárosok, akik felléptek az írástudástól és a művelődéstől megfosztott milliók érdekében (1926-ban még a népesség közel fele analfabéta), felvilágosult küldetésstudattal azt is vállalva, hogy támogatói legyenek a Krupszkaja által vizionált „új ember” létrehozásának. Miközben polgárháború, éhínség, járványok dúltak, kivégzések és terror árán kiépült a bolsevik diktatórikus állampárti hatalomgyakorlás. Az ipari elmaradottság felszámolásának illúziójával megindul a „munka militarizálása” (Trockij), majd a „kollektív mezőgazdaság” (Sztálin) kivitelezése, nyomukban kitelepítés, munkatáborok, tudósok elűzése. A könyvtárakkal szemben elvárattott, hogy „a szocializmus építését segítő intézmények legyenek”, ezzel szerepük relatíve felértékelődött. Átfogó állami támogatást kaptak, kitüntetetten a munkás-, vagyis szakszervezeti könyvtárak.

A sztálini önkényuralom (1928–1941) közkönyvtáiról két fejezet szól. Az olvasó először áttekintheti az uralmi viszony dátumokhoz és történésekhez kapcsolt leírását. Döbbenetes olvasmány, „...a totális hatalmi rendszer a teljhatalom birtokában mindenütt »ellenséget« keres és talál. Akadémikus, művész, politikus, földműves, könyvtáros – mindenki gonosztevőnek («a nép ellensége») bizonyulhat és áldozattá válhat, miközben mindenki óhatatlanul a nagy gépezet kicsiny alkatrésze.” (82. p.). A korszak jellemzője a tudomány, a művészet teljes uralása, a Gulagon eltűnt alkotók sora, a szovjet-orosz irodalom kiemelkedő alkotóinak (Jeszenyin, 1925, majd Majakovszkij, 1930) öngyilkossága, a cenzúra/öncenzúra működtetése, a Molotov–Ribbentrop-paktum keretében betiltott 4200 antifasiszta mű. Némi vigaszként olvashatunk az írás- és olvasástudás kiterjesztésének szándékáról, a kötelező elemi iskolai oktatás bevezetéséről (1930). A hegemon ideológia népszerűsítésében a könyvtárakra kötelező feladatok teljesítése várt.

¹ Sonnevend, P. (szerk.) (2018) Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből (1945–1956), OSZK-Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. ISBN 978 963 200 678 9

² Sonnevend, P. (2012) Megkésett felívelés: A cári Oroszország közkönyvtárügye és olvasáskultúrája (1830–1916), Könyvtári Figyelő, 2, p. 311–335, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00083/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2012_2_311-335.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2012) Közkönyvtár a bolsevikproletárdiktatúra szolgálatában (1918–1928), Könyvtári Figyelő, 3, p. 549–567, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00084/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2012_3_549-567.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Központi bizottsági határozatok sora született az „átlag- vagy tömegolvasók” könyvellátásáról, könyvtári konferenciákon, továbbképzéseken tették egyértelművé az elvárásokat a szélesedő közkönyvtári hálózat négy alaptípusa (állami, szakszervezeti, párt- és hadi) számára. Visszatérő gyakorlattá vált a könyvtári állományok selejtezési jegyzékekkel „támogatott” tisztogatása. A könyvtárosok számára meghatározták, hogy mely kötetek adhatók tömegolvasók kezébe, tematikus kampányokat is elvárva. A könyvtári gyűjteményeket az iparosítás anyagi fedezetének biztosításához is felhasználták. Nagy múzeumok és könyvtárak uniális 18–19. századi köteteket kiadásították, egyes években 150–200 tonnát. „*Számos amerikai egyetem így alapozta meg mai elismert szlavisztikai gyűjteményét*” (97. p.). A külföldről behozott könyvek nagy részét zárt gyűjteményekbe utalták.

A sztálini önkényuralom első fejezetének záró tanulmánya a *Bibliotekar* (1910–1915) szaklap utódjaként indított *Krasznij Bibliotekar* (1923–1941), továbbá egyes szerzők írásainak tartalmi bemutatása, amelyből életrajzokra bontva megismerhető az utódai révén napjaikban is kiadott százéves szaklap. A *Krasznij Bibliotekar* döntően a közkönyvtárakkal foglalkozott, de tárgyalta a könyvtári jogalkotást, a könyvtári munka gyakorlatát, hírt adott a könyvtárak életéről, bibliográfiákat és biográfiákat, recenziókat közölt, és ugyancsak kitekintett a külföldi könyvtári életre. 1930-ig, az első könyvtáros-főiskola indulásáig helyettesítette a felsőfokú szakképzést is. Sonnevend elemzése szerint lényegében ezen időig tekinthető szaklapnak, majd tartalma „silányult”, „a központi agitprop iránítás szócsövévé vált” (103. p.).

A szaklap jelentős terjedelmű nemzetközi kitekintésével izgalmas kaleidoszkópba nézhetünk, amely azt is felillantja, hogy a szerkesztőségek és szerzők hogyan kerestek értelmes megoldásokat a változó politikai mező szorításában, amíg a sztálini ideológiával „kiirtották az önálló gondolkodás legkisebb lehetőségét és esélyét is” (128. p.).

A kötet „vörös” könyvtárügyről szóló fejezete az orosz-szovjet közkönyvtárak legkiemelkedőbb, magasan képzett, felvilágosult, majd a hegemon ideológiát szolgáló, mindeközben önkényének is kitett személyiségei sorsának bemutatásával zárul.

Második rész

A szerző „barna” náci könyvtárak és előzményeik – a német könyvtárügy 1830 és 1945 közötti időszakát három tanulmányban elemzi.³ Sonnevend számos statisztikai adattal, kvantitatív és kvalitatív elemzésekkel, források tartalmi bemutatásával nyomatékosítja tablóját.

Bevezetesként megismerhetjük a hitlerizmus működését, a kulturális politikára, a könyv- és folyóiratkiadásra, az olvasásra és a közkönyvtáraktól elvárt küldetésre koncentrálna. Az első világháború tragikus veszteségei a hitleri hatalom olyan legitímálását tették lehetővé, amely alatt a revánsra törekvő totális diktatúra kiépülése, a széles körű propaganda és a népjóléti intézkedések mellett viharos gyorsasággal megvalósult. A „harmadik birodalom” víziója 12 évig bizonyult életképesnek fegyverkezéssel, sovinizmussal, antiszemitizmussal, holokauszttal, az „ellenségek” elpusztításával, az újabb háború irtatlan veszteségeivel együtt. Az 1933-ban létrehozott Birodalmi Kulturális Kamara hét szekcióján keresztül a teljes kulturális és művészeti életet uralta, melyhez a közkönyvtárakat is szócsöül jelölte, a német lakosság többsége elfogadta az „übermensch” fölény uralmának létjogosultságát.

A nemzetiszocialista könyvtárügy előtörténeteként a 19. századi közkönyvtári örökség fellendülő szakaszából polgári, ipari, vállalati, majd városi kezdeményezésre alapított közkönyvtárak, egyesületi, felekezeti könyvtárak és a falvak ellátását segítő tanácsadó-módszertani központok tevékenységét ismerhetjük meg.

³ Sonnevend, P. (2021) A nemzetiszocialista Németország közkönyvtárai (1933–1945): 1. rész: A hitlerizmus működése. Kulturális politika, olvasás, közkönyvtári alapvetések, Könyvtári Figyelő, 4, p. 583–601, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00367/pdf/EPA00143_kf_2021_04_583-601.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2022) A nemzetiszocialista Németország közkönyvtárai (1933–1945): 2. rész: A nemzetiszocialista német népkönyvtárak megteremtése, Könyvtári Figyelő, 1, p. 83–91, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00368/pdf/EPA00143_kf_2022_01_083-094.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2010) Totális barna folt: a Die Bücherei című folyóirat 1934-es első évfolyama, Könyvtári Figyelő, 1, p. 109–123, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00074/pdf/EPA00143_Konyvtari_Figyelo_2010_1_108-125.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend úgy értékeli, hogy a weimari köztársaság idején kialakultak a német közkönyvtárügy alapjai, ám szerény kínálattal és szűk társadalmi hatókörrel. Mégis, ez időszakban több könyvtári szakfolyóirat is létrejött (*Serapeum*, Lipcse, 1840–1870, a napjainkig megjelenő *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1886–), kézikönyveket adtak ki (*Grundzüge der Bibliothekslehre*, Lipcse, 1890, majd átdolgozott kiadása 1902) A század végére a szakirodalomban feltűnt a népkönyvtárak modernizálásának szemlélete az angolszász minta szerint. Megnevezésként a „Bücherhalle” szerepel, amely a kölcsönzés mellett jól felszerelt olvasóteremmel, széles gyűjtőkörrel és hosszú nyitvatartási idővel rendelkezik. Ugyanakkor a 20. század elején éles viták zajlottak a szórakoztató és oktató-művelő funkció, az irányított és a szabad választáson alapuló olvasmánykiválasztás viszonyáról. Ebben az időben indultak az első képzőhelyek (Lipcse, 1915) és szolgáltató központok. A német könyvtárosok első egyesülete 1900-ban jött létre (Verein Deutscher Bibliothekare), ezt követte 1922-ben a népkönyvtárosok szervezete, amikortól részt vettek az IFLA munkájában is, és a berlini egyetem kiadásában rendszeresen közreadták a könyvtártudomány kézikönyveit (1931–1940).

Mi történt a náci Németországban a könyvtárüggyel? Sonnevend interpretációját idézve, „a rendszer idején egyrészt áldozat volt, másrészt felfogható csendes tettektársnak is” (181. p.). Hitler még nem volt kancellár, amikor 1932-ben a *Volksbildung und Volksbücherei* már arról írt, hogy fel kell adni a „politikai függetlenség hiedelmét”, mert az állami autoritás elfogadása az egyedüli járható út.

1934-től központi szaklap jelent meg (*Die Bücherei*), amely 1944 végéig irányadó könyvtárpolitikai elvet fogalmazott meg: „az új hatalom nem művelni, hanem nevelni akar” (169. p.). A tanulmányból további, az elvet részletesen kifejtő közleményt ismerhetünk meg, egészen a *Mein Kampf* összegző elvárásának kinyilatkoztatásáig, hogy a könyv fegyverként járuljon hozzá a birodalmi sikerekhez. „Ha a közkönyvtár betölti harci hivatását, hogy a párt érdekeinek megfelelően nevelje a népet, akkor van jövője...” (170. p.). A következmény egyértelmű, a modernizálás ellehetetlenült, valamennyi könyvtár típusban folyt a személyzet és az állomány megrószálása, a propaganda szolgálata. A tiltott művekről „feketelisták”, a feltétlenül beszerzendőkről „fehérlisták” készültek. A propagandisztikus hatékonyság érdekében hálózati és technológiai fejlesztések valósultak meg, általánossá vált a könyvtári szabványosítás, miközben a hadsereg hadi útján értékes gyűjteményeket, zsidó könyvtárakat rabolt el, a háború épületeket és gyűjteményeket tett tönkre.

A nemzetiszocialista könyvtárügyről szóló harmadik tanulmánya alapos elemzéssel (formai és tartalmi, szerzők, olvasóközönség) a *Die Bücherei* című folyóirat 1934-es évfolyamát mutatja be előzményeinek számba vétele mellett.

Harmadik rész

A magyar könyvtárak szovjetizálása (1945–1956) három tanulmányt foglal magába. A kultúrforradalom kényszerpályáiról készült ismertetőmet a *Könyvtári Figyelő* is közölte,⁴ ezért itt most csak a fejezetbe illesztett további két elemzést mutatom be.⁵

A szerző az 1947–1948-ban elindult politikai változások könyvtárügyre gyakorolt hatását levéltári dokumentumok, az MKP és az MDP propagandaanyagainak, az „értelmiségi sajtó”, valamint a „szaksajtót némileg pótló” *Új Szántás* havilap (1947–1948) szemlélésével rajzolja meg. Az elemzés középpontjában előbb a vidéki könyvtári ellátás hátrányának felszámolási terve, a Sebestyén Géza⁶ nevével fémjelzett, előbb „tájkönyvtár”, majd körzeti könyvtár fogalmakkal jellemezhető rendszer vajúdásának láttelepe áll. Majd az átpolitizált, irányított népművelés ideológiai erősödésébe, a szabadművelődés elméleti és gyakorlati kritikájába,

⁴ P. Toldi Márta (2018) Könyvtárügyünk története a Rákosi-korszakban: új kötet a „Nemzeti téka” sorozatban, Könyvtári Figyelő, 2, p. 279–285, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00351/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2018_2_279-285.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

⁵ Sonnevend, P. (2016) A hazai könyvtárügy szovjetizálása felé (1947–1948), Könyvtári Figyelő, 3, p. 209–221, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00308/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2016_02_209-226.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2017) Könyvtár a „kultúrforradalomban”: A Szabad Nép könyvtárról és olvasásról (1945–1956), Könyvtári Figyelő, 3, p. 385–397, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00348/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2017_03_385-401.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

⁶ Sebestyén Géza (1912–1976) könyvtáros, bibliográfus, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgató-helyettese 1958-tól haláláig. A második világháború utáni magyar könyvtárügy egyik vezető személyisége volt.

továbbá az elitcserével indított, a szovjet mintát megcélzott könyvtárügyi reformba nyerünk bepillantást.

Sonnevend a kommunista párt központi napilapja, a *Szabad Nép*⁷ 1945–1956 közötti könyvtári tematikájú írásainak áttekintésével szemlélteti a magyar könyvtárügy „kultúrforradalmi” menetelését. Történelmi ismeretek birtokában illúzió is lenne elvárni, hogy szakmai célok megfogalmazására tekinthetünk vissza, helyette a szemléből, a számos idézetből az ideológiailag irányított olvasóvá nevelés, továbbá a népi demokrácia törekvései melletti kiállás nyílt elvárásával szembesülünk. A lap közölte az 1949-es decemberi országgyűlés öt éves tervének előirányzatát a népkönyvtárak hálózatának kifejlesztéséről „*az üzemekben, a falvakban, a gépállomásokon és a szövetkezetekben*”, továbbá 20 új körzeti könyvtári központ létesítéséről. A fontossági sorrend egyértelműen kiolvasható, felszólítás a párhuzamos hálózatok életre hívására.

A *Szabad Nép* – az elért extenzív fejlődést méltatva – adott hírt az 1952-es minisztertanácsi határozatról, az úgynevezett „első könyvtári törvényről”, megerősítve a „reakció elleni harc” feladatát.

Sonnevend elemzése egy „mesterséges virágkor”-nak minősített könyvtárügyet látta, a valós minőségi hiátus rejtve maradt a lapban. „*Nagy, még nagyobb számok, s máris győzelmek születnek, a béketábor egyre legyőzhetetlenebb, határ a csillagos ég...*” (299. p.).

Negyedik rész

A könyv zárószakaszában olyan izgalmas németországi szakkönyvek ismertetését találjuk, amelyek a múlttal való kritikai szembesülés forrásértékű példái.⁸

A kötet egészére jellemzően elmondható, hogy a tanulmányok mindegyike rendkívül gazdag forrásanyag feldolgozásával készült, jegyzetekkel, hivatkozásokkal, irodalomjegyzékkel megerősítve. A könyv végén névmutató kínál személynevek szerinti búvárkodási lehetőséget.

Sonnevend Péter a közelmúlt könyvtártörténeti kutatásával szemléletesen bemutatja a hegemon ideológiáknak alávetett könyvtárszervezés mintázatait, a társadalomirányítási filozófia, a könyvtár és társadalom bonyolult összefüggérendszerét. Láthatóvá válik az is, hogy a jólétekből kirekesztett, szegénységben, írástudatlanságban tartott, a háború borzalmainak kitett tömegek milyen könnyen váltak ordas eszmék támogatóivá. A könyvtárak pedig az értékek sokféleségének felkínálása helyett kényszerűen sodródtak bele a propagandisztikus szerepbe. Hittel azonosulva vagy óvatos kilengésekkel lázadva részt vettek a hatalom szándéka szerinti ideológia legitimálásában. A múltból érkező nagy kérdés: megtettek-e mindent valóságos mozgásterük határáig?

⁷ A *Szabad Nép* a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) napilapja volt. A Népszabadság elődje 1942 és 1956 között jelent meg.

⁸ Sonnevend, P. (2012) Bestsellerek a hitleri Németországban: Jegyzetek Christian Adam könyvéhez, *Könyvtári Figyelő*, 4, p. 805–808, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00085/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2012_4_805-808.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2014) A nemzeti szocializmus és a fasizmus könyvtárügyéről: Újabb elemzések, *Könyvtári Figyelő*, 4, p. 535–539, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00095/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2014_4_535-539.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2016) Náci politikus, diplomata vagy könyvtári szakember? Jegyzetek egy biográfiához, *Könyvtári Figyelő*, 3, p. 401–407, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00337/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2016_401-407.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2018) Lexikon a náciizmus könyvtáros áldozatairól, *Könyvtári Figyelő*, 1, p. 113–116, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00350/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2018_01_113-116.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

Sonnevend, P. (2019) Lelkes aktivitás? Kényszerű behódolás? Átmentési kísérlet? Újabb elemzések a német közkönyvtári vezetők mozgásteréről és magatartási mintáiról a náci uralom alatt (1933–1945), *Könyvtári Figyelő*, 3, p. 449–453, Elérhető: https://epa.oszk.hu/00100/00143/00357/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2019_03_449-453.pdf (Utolsó elérés: 2024.07.25)

